

मौरी प्रवर्द्धन नीति-२०७३

१. पृष्ठभूमी

आदिमकाल देखि नेपालमा स्थानीय एपिस फ्लोरिया, एपिस डोर्साटा, एपिस लेबोरियोसा, एपिस सेराना जातका मह उत्पादक मौरीहरूको बासस्थान रहि आएको छ । मौरी प्रकृतिको अनुपम वरदान हो । यसले प्रकृति दोहन गरी सुपाच्य खाद्यवस्तुको रूपमा मौरीजन्य वस्तु उत्पादन गर्दछ । मौरीबाट मानिसहरूले मह, कुट, शाहीखुराक, प्रपोलिस, मौरी विष प्राप्त गर्न सकिन्छ । मौरी सुसभ्य सामाजिक जीवनशैलीको एक अनुकरणीय प्रतिक बनेको छ । मौरीले परागसेचन सेवाबाट खेतीबालीको उत्पादकत्व र जैविक विविधताको प्रवर्द्धनमा पनि अहम भूमिका निभाउँछ । केही दशक यता विदेशबाट ल्याइएको यूरोपेली मौरी एपिस मेलिफेराको व्यावसायिक पालन गरिदै आएको छ । यहाँ जैविक विविधताको सुनिश्चितताको लागि तथा परासेचित बालीहरूमा उत्पादकत्व वृद्धि गराउन मौरीको योगदान अपरिहार्य रहेतापनि परागसेचनको लागि अति महत्वपूर्ण मानिएको स्थानीय जंगली मौरीहरूको घट्दो संख्या र घरपाला एपिस सेरानाको र एपिस मेलिफेराको कमजोर गोला व्यवस्थापनका कारण दिनानुदिन पर्यावरणीय सेवा (परागसेचन) र मह उत्पादन दुवैमा नकारात्मक प्रभाव पर्न थालेको छ । यसको लागि नीतिगत व्यवस्था गरि मह उत्पादनमा वृद्धि र पर्यावरणीय सेवामा अभिवृद्धि गर्न मौरीको विकास तथा प्रवर्द्धन गर्नु आजको आवश्यकता रहिआएको छ । यसै अनुरूप मौरीपालन व्यवसायलाई दिशानिर्देश गर्न राष्ट्रिय कृषि नीति २०६१, कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन नीति २०६८, कृषि जैविक विविधता नीति २०७० र कृषि विकास रणनीति २०७२ लाई समेत आधार बनाई मौरी प्रवर्द्धन नीति २०७३ लागु भएको छ ।

२. विगतका प्रयासहरू

संस्थागत विकासक्रमलाई हेर्दा नेपालमा आर्थिक वर्ष २०२२/०२३ देखि कृषि विभागबाट सामान्य सेवा टेवा प्रदान गर्दै वि.सं. २०२९ सालबाट आयोजना स्तरमा मौरीपालनको आधुनिकीकरण प्रारम्भ भएको हो । क्रमश प्रत्येक वर्षको वार्षिक कार्यक्रम र बजेटमा मौरीपालन कार्यक्रमको विस्तार गरिदै आएको छ । नेपालमा सर्वप्रथम वि.सं. २०४० मा मौरीपालन विकास शाखा, गोदावरीको विधिवत स्थापना भयो । सो कार्यक्रमलाई थप विस्तार गर्न नेदरल्याण्ड सरकारको सहयोगमा वि.सं.

२०४४ देखि २०५० सम्म मौरीपालन तालिम तथा प्रसार सेवा आयोजना लागु भई मौरी सम्बन्धी चेतना अभिवृद्धि गरेको हो । मौरी सम्बन्धी कार्यक्रमहरू मौरीपालन विकास शाखा गोदावरी, मौरीपालन विकास कार्यालय, भण्डारा चितवन (तत्कालीन मौरीपालन केन्द्र गोकर्ण) र ७५ वटा जिल्ला कृषि विकास कार्यालयहरूबाट मौरीपालन सेवा विस्तार भईरहेको छ ।

३. वर्तमान स्थिति

नेपालमा व्यवसायिक रूपमा बजारमुखी तवरबाट मौरीपालनको व्यापकता नभएपनि शुरुवात भने भएको अवस्था छ । केही वर्ष यता आधुनिक मौरीपालन प्रविधि भित्रिएपनि ग्रामिण स्तरमा अझै त्यस्तो प्रविधिको विकास गर्न बाँकी छ । सरकारी निकायहरूले मौरी व्यवसाय प्रवर्द्धनको लागि आर्थिक वर्ष २०७०/०७१ देखि युवा लक्षित मौरीपालन कार्यक्रम संचालन गर्दै आएका छन् । व्यवसायिक कीट विकास निर्देशनालयको पछिल्लो आँकलन (२०७१/०७२) अनुसार नेपालमा २१३२०० मौरीगोला रहेको र यी मध्ये करिब ३५००० एपिस मेलिफेरा र १७७२०० एपिस सेराना रहेको अनुमान छ । यसबाट नेपालमा हाल वर्षेनी २०५० मे.ट. मह उत्पादन भई आयात प्रतिस्थापन भई निर्यातको सम्भावना रहेको स्थिति छ (व्यावसायिक कीट विकास निर्देशनालय, २०७१/०७२) । स्पष्ट नीति र पर्याप्त आर्थिक, प्राविधिक एवं नैतिक समर्थन सहितको उच्च प्राथमिकता प्राप्त भएमा विद्यमान प्राकृतिक भौगोलिक र वनस्पति विवधताहरूको सदुपयोग गरेर नेपालमा (सेराना ५ लाख र मेलिफेरा ५ लाख) दश लाखसम्म मौरीगोला पालन र (सेराना ५ लाख “ १० के.जी. का दरले ५ हजार मे.टन र मेलिफेरा ५ लाख “ ४० के.जी. का दरले २० हजार मे.ट.) २५ हजार मे.टन सम्म मह उत्पादन गर्न सकिने सम्भावना रहेको छ । चरन क्षेत्रको विकास र विस्तार एवं सुदृढीकरण गरेमा थप मौरी गोला विस्तार गरि सोही अनुसार मह उत्पादनमा वृद्धि गर्न सकिन्छ ।

४. समस्या र चुनौती

नेपालमा मह र मैन लगायत अन्य मौरीजन्य उपजहरू उत्पादन र उत्पादकत्वको प्रशस्त सम्भावना भएर पनि अपेक्षितरूपमा यसको प्रवर्द्धन गर्न सकिएकै छैन । महको आन्तरिक आवश्यकतालाई पूरा गरि गुणस्तरीय मह निर्यात गर्न चुनौतिको रूपमा देखिएको छ । नेपालले महको निर्यात व्यापार विस्तार गर्न विश्व व्यापार संगठन (WTO) लगायत यूरोपियन यूनियनका सम्बद्ध राष्ट्रहरूको मह सम्बन्धी गुणस्तर मापदण्ड र विषादि तथा

अवशेष अनुगमन योजना र राष्ट्रिय नीति तथा आचारसंहिताको स्पष्ट एवं किटानी व्यवस्था गरि महको गुणस्तर कायम गर्न तथा मौरीजन्य उपजहरूको बजारको सबलीकरण गर्न आवश्यकता छ । मौरी चरणमा कमी, वन क्षेत्रसंग संस्थागत साझेदारी प्रयास नहुनुले चरन क्षेत्रको विकास र विस्तार नहुनुका साथै यातायातको कठिनाईका कारण भैरहेको प्राकृतिक चरनको पनि पूर्ण उपयोग हुन सकिएको छैन ।

५. नयाँ नीतिको आवश्यकता

कृषि व्यवसाय सम्बन्धी विभिन्न मितिमा जारी भएका विभिन्न ऐन नियम तथा नीतिहरूले मौरीपालन प्रवर्द्धन र त्यसको आर्थिक पक्षलाई सामान्य रूपमा सम्बोधन गरेता पनि स्पष्ट नीतिको अभावमा अपेक्षित रूपमा उपलब्धि हाँसिल गर्न सकिएको छैन । नेपालको मौरीपालनलाई प्रतिस्पर्धात्मक व्यवसायको रूपमा रूपान्तरण गरी अतिरिक्त आयआर्जनको माध्यम बनाएर गरिबी न्यूनिकरणमा टेवा पुर्याउने तथा व्यवसायिक मौरीपालन र स्थानीय प्रजातीका मौरीहरूको संरक्षण गरी पर्यावरणीय सेवा (परागसेचन) प्रवर्द्धन गरी जैविक विविधता संवर्द्धन गर्ने परिदृश्यको परिकल्पना गरिएको छ ।

६. लक्ष्य

नेपालमा मौरीपालनलाई एउटा प्रतिस्पर्धात्मक र व्यावसायिक रूपमा विकास गर्दै रोजगारीको अवसर सृजना गरि, महको आयात प्रतिस्थापन र निर्यात गर्ने यस नीतिको लक्ष्य रहेको छ ।

७. उद्देश्यहरू

७.१ मौरी चरणको सुधार, सुदृढीकरण र समुचित प्रयोग, गोला व्यवस्थापन, आवश्यक पूँजी, पूर्वाधार, प्राविधिक ज्ञान र सीपमा सबै मौरीपालकहरूको पहुँचमा अभिवृद्धि गर्ने साथै उपजहरूको विविधिकरण गर्ने ।

७.२ मौरीजन्य उपजहरूको उत्पादन/उत्पादकत्व बढाउने, लागत घटाउने, गुणस्तर सुधार गर्ने, मौरीजन्य उपजहरूको राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय बजार प्रवर्द्धन गर्ने तथा व्यापार सन्तुलन गर्ने ।

७.३ रैथाने र स्थानीय मौरीहरूको संरक्षण संवर्द्धन गर्ने र मौरी गोलाहरूको संख्यात्मक वृद्धि गरी परागसेचन सेवाको अभिवृद्धि गर्ने ।

७.४ मौरीपालन पेशामा परम्परागत मह शिकारी, आर्थिक तथा सामाजिक रूपले पिछडिएका वर्गहरूलाई मूल प्रवाहीकरण गरि गरिबी न्यूनिकरणमा सहयोग गर्ने ।

द. मौरी प्रवर्द्धन नीतिहरू

उल्लेखित नीतिहरू संबोधन गर्न देहाय देहाय बमोजिम मौरी प्रवर्द्धन नीति र कार्यनीति निर्माण गरिएको छ :

उद्देश्य ७.१ सँग सम्बन्धित नीति र कार्यनीति

द.१ प्रजातिगत व्यवस्थापन

द.१.१ एपिस मेलिफेरा प्रजातीय छनोट गर्दै तराई, भित्री मधेश तथा सम्भाव्य पहाडी क्षेत्रमा र एपिस सेराना सेरेनाको संरक्षण र प्रजातीय सुधार गरी उच्च पहाडी तथा पर्वतीय क्षेत्रमा बिस्तार गरिने छ ।

द.१.२ चरनको उपलब्धता यातायातको सुविधा तथा भारवहन क्षमता (Carrying capacity) का आधारमा एपिस मेलिफेरा वा एपिस सेरानालाई सबै ठाउँ (तराई, पहाड, उच्च क्षेत्र) का चरनमा पूर्ण सदुपयोग हुने गरी स्थानान्तरण गरी अधिकतम उत्पादन लिईनेछ ।

द.१.३ उच्च पर्वतीय क्षेत्रमा पाइने एपिस सेरेना सेराना उपजाति (Sub-species) को संवर्द्धन प्रवर्द्धन गर्न तिनीहरूको प्रजनन केन्द्र स्थापना गरी अन्य क्षेत्रहरूमा प्रसारण गरिने छ ।

द.१.४ उच्च पहाडी क्षेत्रमा क्रमश एपिस लेवोरियोसा, तराई र भित्री मधेशमा एपिस डोर्साटा र कछाड र भित्री मधेश क्षेत्रमा एपिस फ्लोरिया जस्ता स्थानीय जंगली मौरीहरूको संरक्षण र संवर्द्धन गरी परसेचित बाली तथा वन्य वनस्पतिहरूको जैविक विविधता वृद्धि गर्ने ।

द.१.५ नेपालमा उत्पादन तथा विकास गर्न नसकिएका नयाँ प्रजातीका गोला, रानु तथा प्याकेज मौरी आयात गर्नु अघि प्राविधिक, आर्थिक तथा पारिस्थितिक प्रभाव र परिणामहरूको अध्ययन र विश्लेषण गरिने छ ।

द.२ मौरी चरन सुदृढिकरण र व्यवस्थापन

द.२.१ मौरी चरन क्षेत्रको सर्वेक्षण गरि पात्रो बनाई त्यसको आधारमा चरन क्षेत्रको (कृषि तथा वन) भौगोलिक नक्सा तयार गर्ने तथा चरन क्षेत्र तोकिने छ ।

- ८.२.२ चरन क्षेत्रको भारवहन क्षमताका आधारमा चरन उपलब्ध गराउन आचारसंहिता लागु गरिने छ ।
- ८.२.३ कृषि-वन खेती, वन वृक्षारोपन, पार्क र राष्ट्रिय प्राकृतिक संरक्षण क्षेत्रहरूमा गरिने वृक्षारोपण कार्यक्रमहरूमा कम्तिमा २५ प्रतिशत मौरी चरन वनस्पति समावेश गर्ने व्यवस्था मिलाइने छ ।
- ८.२.४ मौरी चरन मौरीपालनको आधार भएकोले सबै मौरीपालकहरूले आफ्नो सेरोफेरोमा उत्कृष्ट मौरी चरन हुने वनस्पति लगाउन प्रोत्साहन गरिने छ ।
- ८.२.५ मौरी आकर्षण हुने बोट विरुवाहरूको फूल फुलन लागेका तथा फुलिरहेको अवस्थामा छँटनी कटानी नगर्नको लागि सम्बद्ध सरकारी गैर-सरकारी एवं स्थानीय सामुदायिक संस्थाहरूमा चेतना अभिवृद्धि गराइने छ ।
- ८.२.६ कृषि क्षेत्रको बालीहरूको चरनमा मौरी चराउन रोकतोक गर्न नहुने, बाली पूर्ण रूपमा फूल फुलेको बेला विषादी प्रयोगलाई निरुत्साहित गर्न जनचेतनामुलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिने छ । यस्तो बेलामा विषादिको प्रयोग गर्नु पर्ने भएमा प्राविधिकहरूको अनिवार्य रूपमा सिफारिस लिनु पर्ने व्यवस्था गरिने छ ।
- ८.२.७ च्युरी, मौवा लगायत मौरी मैत्री वनस्पति हुर्काउने व्यक्ति/संस्था लाई अनुदान दिने व्यवस्था गरिने छ ।
- ८.२.८ भारवहन क्षमता र आचार संहिताको आधारमा वन क्षेत्र (सामुदायिक वन, निजी वन र राष्ट्रिय निकुञ्ज) हरूमा सहज रूपमा मौरीपालन गर्नमा सहयोग पुर्याइ दिगो विकासको पहल गरिने छ ।

८.३ मौरी स्थानान्तरण व्यवस्थापन

- ८.३.१ मौरी स्थानान्तरणलाई मौरीपालन विकास कार्यालय, जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, स्थानीय मौरीपालक कृषक समूह र उद्यमीहरू र अन्य सरोकारवालाको संयुक्त समितिबाट चरन पात्रोको आधारमा संयोजन गराइने छ ।
- ८.३.२ मौरीपालक सञ्जाल, संघ, सहकारी तथा व्यावसायिक मौरीपालकहरूलाई नै नयाँ चरन स्थलको खोजी गर्न उत्प्रेरित गरी

सम्भाव्य क्षेत्रमा नेपालको कुनै पनि क्षेत्रमा चराउन लान पाउने व्यवस्था गरिने छ ।

८.३.३ पहाडी भेकको चिउरी लगायत प्रशस्त चरन भएका क्षेत्रमा स्थानान्तरण पहुँच विकास गर्न सम्बद्ध निकायहरूमा पहल गरिने छ ।

८.३.४ स्थानान्तरणकै क्रममा रहेका मौरीलाई एम्बुलेन्स जस्तै अत्यावश्यक सेवा सरह विना रोकतोक लैजान सक्ने व्यवस्था गराइने छ ।

८.४ मौरी रोगव्याधी व्यवस्थापन

८.४.१ रोग संक्रमित मौरी तथा मौरीजन्य उपकरणहरूको आयात एवं आन्तरिक वसार पसार गर्न रोक लगाइने छ ।

८.४.२ मौरीको गोलामा प्रतिबन्धित प्रतिजैविक, गन्धक र सुर्तीजन्य पदार्थ साथै अवशेष रहने जोखिम भएका रसायनको प्रयोग निषेध गरिने छ ।

८.४.३ प्रमुख उत्पादन क्षेत्रका मौरीपालकहरूको सरल पहुँचभित्र मौरी रोग पहिचान, परीक्षण तथा निदान सुविधा विकास गरिने छ ।

८.४.४ रोगको रोकथाम तथा नियन्त्रणमा प्रतिजैविकी न्यूनतम प्रयोग गराउने र प्रतिजैविक प्रयोग गरेको ६ हप्तासम्म मह काढ्न नहुने सचेतना विकास गरिने छ ।

८.४.५ मौरीका रोगव्याध व्यवस्थापनमा प्रयोग हुने कम जोखिमी औषधिको आयातमा भन्सार महशुल छुट गरिने छ ।

८.४.६ मह परिक्षण प्रयोगशालालाई अन्तराष्ट्रिय मापदण्ड अनुसार प्रवर्द्धन र व्यवस्थापन गरिने छ ।

८.५ मह शिकार व्यवस्थापन एवं बासस्थानको संरक्षण

८.५.१ मह शिकारीहरूलाई व्यवस्थित गरी एपी टुरीजमको विकास गर्दै अन्य प्राकृतिक मौरीहरूको बासस्थानको समेत संरक्षण गरिने छ ।

८.५.२ ठूलाठूला पूर्वाधार विकासको क्रममा गरिने वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन अध्ययनमा मौरीको बासस्थान आश्रयस्थल र तिनको स्थानान्तर समेत सम्बोधन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिने छ ।

८.५.३ मह शिकारी वर्गलाई मह शिकारको परम्परागत विधिलाई सांस्कृतिक महत्वको रूपमा जगेर्ना गर्ने र सुरक्षित र व्यवस्थित तरिकाले मह

काढ्ने विधि अपनाउन विशेष तवरले प्रशिक्षित र प्रोत्साहन गरिने छ ।

८.५.४ जंगली मौरीहरूको संरक्षणका कार्यक्रमहरू सरोकारवाला निकायहरूसँगको सहकार्यमा सञ्चालन गरिने छ ।

८.६ मह उत्पादन तथा बजार व्यवस्थापन

८.६.१ मह उत्पादन, विकासमा असल मौरीपालन अभ्यास (Good Beekeeping Practices) अवलम्बन गर्न प्रोत्साहन गरिने छ ।

८.६.२ प्रमुख उत्पादन क्षेत्रको सरल पहुँचभित्र सरकारी, सहकारी, निजी क्षेत्र र मह संकलकहरूलाई कम से कम महको प्रारम्भिक भौतिक अवस्था र चिसान परीक्षण गर्ने सुविधा उपलब्ध गराउन सहयोग पुर्याईने छ ।

८.६.३ मह उत्पादन, संकलन, प्रशोधन, वसार पसार एवं भण्डारण गर्ने उद्यमीहरूले प्रत्येक चरणमा स्रोत सुचक विवरणहरू सुरक्षित राख्ने र खाद्य मापदण्ड अनुसारका औजार, उपकरण, भाँडा, वर्तनको प्रयोग गरी गुणस्तर कायम गर्न प्रोत्साहन गरिने छ ।

८.६.४ विभिन्न प्रकारका महको उत्पादन तथा बजारीकरणको लागि बजारको सम्भाव्यता अध्ययन गरी बजारलाई सुनिश्चित र सुदृढीकरण गरिने छ ।

८.६.५ परम्परागत उत्पादनका अतिरिक्त पर्याप्त पूर्वाधार सम्पन्न मौरीपालक कृषक, सञ्चाल, समुह तथा उद्यमी व्यवसायीहरूलाई मौरी मैन, चोप (Propolis), कुट, शाहीखुराक (Royal Jelly) विशेष प्रकारको मह उत्पादन चाका, क्रीष्टल, एकल स्रोतको मह आदि विशिष्ट सामग्री उत्पादनका लागि प्रोत्साहित गर्न तालिमका अवसरहरू प्रदान गरिने छ । नेपालमा उत्पादित मह र मौरीजन्य उपजहरूको विविधिकरणको विषयमा प्रचार प्रसारको व्यवस्था गरिने छ ।

८.६.६ महको भौगोलिक र वनस्पतिक श्रोत मौरीको प्रजाती र मह काढेको विधिका आधारमा महलाई लेबलिङ्ग गर्न प्रोत्साहन गरिने छ ।

८.६.७ मह संकलन, भण्डारण तथा प्रशोधन स्थल र विक्री प्रवर्द्धनका लागि भौतिक पूर्वाधार विकासमा निजी क्षेत्रसँग सहकार्य गरिने छ ।

८.६.८ महको आन्तरिक खपत प्रवर्द्धन गर्न आयुर्वेदिक उद्योग, राशन व्यवस्था गर्ने ठूला सरकारी निकाय, अस्पताल, विद्यालय, होटेलसँग

कारोबार गर्ने मह उत्पादक तथा व्यवसायीहरूलाई विशेष सहयोग गरिने छ ।

८.७ प्रोत्साहन र अनुदान

- ८.७.१ तुलनात्मक लाभका आधारमा मौरीपालनको विकास र विस्तारमा सघनता र तिब्रता ल्याउन विद्यमान अनुदानको स्तर वृद्धि गरिने छ ।
- ८.७.२ रानी उत्पादन, बैकिङ्ग र आपूर्ति गर्न र व्यवसाय स्थापना गर्न चाहने क्षमतावान उत्साहि उद्यमीहरूलाई रानी व्यवस्थापन सामाग्री आयात गर्न र व्यवसाय स्थापना गर्न विशेष अनुदान सहित प्रोत्साहित गरिने छ ।
- ८.७.३ निजी क्षेत्रका मौरीपालन सम्बन्धी सञ्जाल, सहकारी, समुह तथा उद्यमीहरूलाई मह संकलन, भण्डारण, मह प्रशोधन एकाइ, प्राथमिक रोग निदान सुविधाको विकास एवं एपिस सेराना, एपिस सेरेना सेरेना र एपिस मेलिफेराको गोला छनौट तथा नश्व सुधारका लागि विशेष तवरले प्रोत्साहित अनुदानको व्यवस्था गरिनेछ ।
- ८.७.४ मौरीजन्य व्यवसाय जस्तै घर र उपकरण निर्माण, आधारचाका निर्माण, मह वा मौरी उपजको संकलन, प्रशोधन आदिमा निश्चित प्रतिशत वा तोकिएको रकम अनुदान दिने व्यवस्था गरिने छ ।
- ८.७.५ मौरीपालन व्यवसायको मूल्य शृङ्खलाको आधारमा व्यवसायीहरूको अभिलेख अध्यावधिक गरी छुट्टा छुट्टै तहमा अनुदान दिने व्यवस्था गरिने छ । एकै व्यक्ति वा समुहले दोहोरो अनुदान लिने परिपाटीको अन्त्य गर्नका लागि कुनै पनि गैर सरकारी स्वदेशी वा विदेशी संघ संस्थाहरूले पनि कुनै स्थान विशेषका व्यवसायिहरूलाई अनुदान दिने खालका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न चाहेमा नेपाल सरकारको मौरीपालन सम्बन्धी काम गर्ने सरकारी निकायको स्वीकृति र समन्वय गरेर मात्र अनुदान दिने व्यवस्थालाई कडाईका साथ लागु गरिने छ ।
- ८.७.६ मौरीपालक कृषकहरूबाट विभिन्न कृषि बालीहरूमा परागसेचनबाट पुर्याएको योगदानको उच्च मूल्याङ्कन गर्दै सो बापतको अनुदान दिने व्यवस्था मिलाइने छ ।
- ८.७.७ प्रतिफलमा आधारित अनुदान प्रणालीको विकास गरिने छ ।

८.८ मौरीपालनमा कर्जा

- ८.८.१ कृषि विकास बैंक, वाणिज्य बैंक तथा अन्य वित्तीय संस्थाहरू मार्फत मौरीपालनमा लगानी गर्न व्यवस्था गरिने छ ।
- ८.८.२ महिला, दलित एवं पिछडिएका समुदायलाई समुह जमानी तथा धितोमा ऋण प्रदान गर्न पहल गरिने छ ।
- ८.८.३ प्रमुख उत्पादन क्षेत्रहरू (Growth Centers) मा मौरी पालक कृषक, कृषि सञ्जाल र निजी मह कारोबारी, एवं श्रोतकेन्द्रहरूलाई अन्तरिम मह भण्डारण सञ्चालन गर्न सस्तो सरल ऋण सुविधा प्रदान गरिने छ ।

८.९ बीमा नीति प्रवर्द्धन

मौरीपालन व्यवसाय र मह कारोवार एवं स्थानान्तरण र वसार पसारमा रहेका मौरी तथा मह समेतमा जोखिमहरूबाट जोगाउन कम्पनीबाट बीमा नीति विकास, विस्तार र अवलम्बन गरिने छ ।

८.१० करछुट नीति

८.१०.१ व्यावसायिक मौरीपालनका लागि कर छुटका व्यवस्थाहरू कर सम्बन्धित कानूनमा उल्लेख भए बमोजिम हुनेछ ।

८.११ मौरीपालन अनुसन्धानको व्यवस्था

८.११.१ मौरीपालनका विभिन्न पक्षहरूमा आवश्यक अनुसन्धानका लागि नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद, कृषि वन विश्वविद्यालय, कृषि तथा पशु विज्ञान अध्ययन संस्थान, कृषि विभाग र सम्बद्ध कार्यक्रमहरू तथा कार्यालयहरू, सम्बद्ध अन्य निकायलाई क्रियाशील तुल्याइने छ ।

८.११.२ कृषि वन विश्वविद्यालय, कृषि तथा पशु विज्ञान अध्ययन संस्थान, कृषि अनुसन्धान परिषद एवं गैर सरकारी संस्थाहरूमा स्वदेशी विदेशी विश्वविद्यालयहरूसँग सम्बन्धन गरी अनुसन्धान र शोध प्रबन्ध तयार गर्न सक्ने व्यवस्था गर्न जोड दिइने छ ।

८.११.३ मौरीपालन अनुसन्धानको निमित्त प्रस्तावित सबै सरकारी, अर्ध सरकारी एवं गैर सरकारी संस्थाहरूमा आवश्यक साधन र सुविधाको विकास गर्न जोड दिइने छ ।

द.१२ जनशक्ति विकास

- द.१२.१ मौरी रोग, मौरी प्रजनन, मौरी व्यवस्थापन, मौरीपालन प्रसार तथा तालिम, उत्पादन विकास, बजार व्यवस्थापन आदि विभिन्न पक्षमा दक्ष जनशक्तिको विकास गरिने छ । यस कार्यमा मौरी पालक कृषकहरुलाई विशेष अवसरहरु उपलब्ध गराइने छ ।
- द.१२.२ कृषि अनुसन्धान परिषद तथा कृषि वन र विश्वविद्यालय, कृषि तथा पशु विज्ञान अध्ययन संस्थानमा दक्ष जनशक्तिको विकास गरिने छ ।
- द.१२.३ गैर सरकारी क्षेत्र र निजी क्षेत्रका औद्योगिक प्रतिष्ठानहरुमा मौरीपालनको विभिन्न क्षेत्रमा स्तरीय सेवा प्रदान गर्ने दक्षता विकास गर्न प्रोत्साहन गरिने छ ।
- द.१२.४ मौरीपालन स्रोतकेन्द्रहरुबाट सेवा विस्तार गर्न तालिमका अवसर प्रदान गरी दक्षता बढाइने छ ।
- द.१२.५ कृषि विभाग, कृषि अनुसन्धान परिषद, कृषि तथा पशु विज्ञान विश्वविद्यालय, कृषि वन विश्वविद्यालयको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने खालका तालिम तथा पाठ्यक्रमको विकास गरिने छ ।
- द.१२.६ कृषि सम्बन्धी व्यावसायिक शिक्षण प्रशिक्षण प्रतिष्ठानहरुमा मौरीपालन विशेष पाठ्यक्रम निर्माण गरी समावेश गराउन सम्बद्ध निकायहरूसंग पहल गरिने छ ।

उद्देश्य ७.२ सँग सम्बन्धित नीति र कार्यनीति

द.१३ महको गुणस्तर निर्धारण, प्रमाणीकरण र विषादि अवशेष नियन्त्रण

- द.१३.१ नेपाली प्राकृतिक महको प्राङ्गारिक विशेषताहरु परिभाषित र प्रमाणित गरी तिनको संरक्षण व्यवस्था गरिने छ ।
- द.१३.२ महमा विषादि अवशेष, अन्तरपदार्थ (Inter material) गहौं धातुहरु (Heavy metals), एन्टीबायोटीक्स आदीको नियन्त्रण जस्ता अवशेष अनुगमन योजना (Residue monitoring plan) सँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरु विकास गरी कार्यान्वयन व्यवस्था गरिनेछ ।
- द.१३.३ अवशेष परीक्षण र प्रमाणीकरणका लागि मान्यता प्राप्त प्रयोगशालाको सेवा लिन सम्बद्ध निकायहरूसँग समन्वय गरिने छ ।
- द.१३.४ मौरीपालक तथा मह कारोवारीहरुलाई अन्तराष्ट्रिय समुदाय र बजारका गुणस्तर मापदण्ड, असल मौरीपालन अभ्यास (Good Beekeeping

Practices) एंव शर्तहरूका सम्बन्धमा समुचित प्रशिक्षण दिइने छ ।

८.१३.५ नेपाली महको वर्तमान स्तरमान (Standard) तयार गरी परागको आधारमा व्यावहारिक र यथार्थपरक बनाइने छ ।

८.१४ महको बजारीकरण व्यवस्थापन

८.१४.१ नेपाली महमा लाग्ने कर न्यूनिकरण र सरलीकरणका पहल गरिने छ ।

८.१४.२ भन्सार महशुल वृद्धि गरी विदेशी मह आयातलाई व्यवस्थापन गरिने छ ।

८.१४.३ उत्पादकत्व वृद्धि, गुणस्तर र उत्पादन लागत कम गराइ नेपाली महको राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय क्षेत्रमा व्यापारिक प्रतिस्पर्धा बढाउने प्रयास गरिने छ ।

८.१४.४ राष्ट्रिय अन्तराष्ट्रिय मेला, प्रदर्शनीहरूमा नेपाली-हमाली मह, अर्गानिक मह, विशेष प्रकारका मह तथा गोलाको प्रदर्शन गराउनेतर्फ प्रोत्साहन गरिने छ ।

८.१४.५ नेपाली महको पहिचान हुने गरी गुणस्तर व्यवस्थापन ट्रेड मार्क तथा साझा लोगोको विकास गरिने छ ।

८.१४.६ जंगली मौरीको मह काढ्दा मौरी पर्यटन (Bee Tourism) को प्रवर्द्धन हुने खालका कार्यक्रमको निर्माण गरिने छ ।

८.१५ स्तरीयकरण, अनुगमन र नियमन

८.१५.१ मौरीपालनका विभिन्न स्तर र क्षमता परिभाषित गर्ने व्यवस्था मिलाइने छ ।

८.१५.२ प्राकृतिक र प्रशोधित महको परिभाषा र गुणस्तर (Standard) को समीक्षा र अवश्यकता अनुसार परिमार्जन गरिने छ ।

८.१५.३ यसरी निर्धारण गरिएका आधार तथ्याङ्कस्तर तथा मापदण्डहरू (Standard & Specifications) सरकारी निकाय लगायत अन्य सबै सम्बद्ध सरोकारहरू समक्ष प्रसार र अनुगमन गरिने छ । अनुगमन गर्दा गुणस्तरका मापदण्डहरू, अवलम्बन गरेका आधारहरू, अभिलेख र प्रयोगशाला परीक्षणलाई समेत ध्यानमा राखिनेछ ।

८.१५.४ मौरीघार, उपकरण निर्माण उद्योग र मौरीपालन श्रोतकेन्द्रहरूको र उत्पादित सामग्री समेतको निश्चित मापदण्ड बनाई सो मापदण्ड अनुसारका श्रोतकेन्द्रहरूले जिल्ला कृषि विकास कार्यालय वा मौरीपालन शाखा कार्यालयहरूको सिफारिसमा व्यावसायिक कीट विकास निर्देशनालयमा दर्ता तथा नविकरण गराएर मात्र कारोबार गर्न पाउने व्यवस्था गरिने छ।

उद्देश्य ७.३ सँग सम्बन्धित नीति र कार्यनीति

८.१६ परागसेचनका लागि मौरी परिचालन तथा व्यवस्थापन

- ८.१६.१ कृषकहरूमा परागसेचनको महत्व र मौरीको उपादेयता बोध गराउन विशेष प्राथमिकता दिइने छ।
- ८.१६.२ बालीनालीमा फूल फुलेको बेला कीटनाशक विषादि छर्नु बाली उत्पादक र मौरीपालक कृषक दुबैलाई हानिकारक हुन्छ भन्ने चेतनाको विकास गराउने खालका कार्यक्रमलाई प्राथमिकता दिइने छ।
- ८.१६.३ वागवानी फार्म तथा फलफूल खेती कृषकहरू सबैलाई मौरी प्रयोगमा ल्याउन प्रोत्साहित गरिने छ।
- ८.१६.४ मौरी मित्र जीव भएकाले यसको बचाव र संरक्षण गर्न कृषकहरूलाई जागरूक गराउने खालका कार्यक्रमलाई प्राथमिकता दिइने छ।
- ८.१६.५ परागसेचनको आवश्यकता, यसको महत्व र उपादेयता सम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धानको क्रममा मह नपार्ने मौरी, जंगली मौरी र अन्य परागसेचीसँगको प्रतिस्पर्धी हुने तवरबाट अगाडी बढाइने छ।

उद्देश्य ७.४ सँग सम्बन्धित नीति र कार्यनीति

८.१७ आर्थिक तथा सामाजिक रूपले पिछडिएका वर्गको मूल प्रवाहिकरण

- ८.१७.१ आर्थिक तथा सामाजिक रूपले पिछडिएका (महिला, दलित, आदिवासी, अपांग आदि) कृषक समुह र वर्गहरूलाई समुहगत रूपमा मौरीपालन अपनाउन विशेष तवरले प्रोत्साहित गरिने छ।
- ८.१७.२ मौरीपालन सम्बन्धी तालिम, शैक्षिक भ्रमण एवं अन्य प्रसार र संगठनात्मक कार्यक्रमहरूमा पिछडिएका वर्गको सहभागिता सुनिश्चित गरिने छ।

- ८.१७.३ महिला तथा पिछडिएका वन्चित वर्गका लागि विशेष कार्यक्रम प्याकेज ल्याइने छ जसमा थप सहूलियत र प्रोत्साहन हुने छन् ।
- ८.१७.४ जंगली अवस्थामा रहेको मह शिकारको चेतना जगाई व्यवस्थित तवरबाट मह शिकार गरी मौरी पर्यटनलाई चाडको रूपमा ग्रहण गरी अगाडी बढाउने ।

८.१८ संस्थागत विकास

- ८.१८.१ महिला एंव पिछडिएका वन्चित वर्गलाई संस्थागत रूपमा संगठित गर्ने, मौरीपालन श्रोतकेन्द्रहरूको स्तर वृद्धि गर्ने र उनीहरूको लागि सेवा तथा आपूर्तलाई सुदृढ गराउने खालका कार्यक्रमलाई प्राथमिकता दिइने छ ।
- ८.१८.२ मौरीपालनको सर्वोपरी विकासको निमित्त प्रमुख उत्पादन क्षेत्रहरूको सहज पहुँचमा मौरी रोग निदान र व्यवस्थापन सहितका मौरी पालन कार्यालयहरू बिस्तार गरिने छ ।
- ८.१८.३ कार्यरत मौरीपालन श्रोतकेन्द्रहरूको मूल्याङ्कन गरी आवश्यकता अनुकूल स्तर वृद्धि गरिने छ ।
- ८.१८.४ पिछडिएका वर्गका मौरीपालकहरूलाई समुह/सहकारी/संघमा संगठित गरी विशेष कार्यक्रम प्याकेज दिइने छ ।
- ८.१८.५ मौरी प्रवर्द्धनको लागि आवश्यक पर्ने कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन र विस्तार गर्दा एकद्वार प्रणाली मार्फत सम्बन्धित निकायमा पठाउने र कार्यान्वयन गराउने व्यवस्था मिलाइने छ ।
- ८.१८.६ जिल्लाको चरिचरन क्षेत्र सम्भाव्यता तथा आवश्यकताको आधारमा जिल्लाका मौरी पकेट क्षेत्रहरू छनौट गरी मौरीको मूल्य शृङ्खलाको आधारमा क्लष्टर निर्माण गरी महिला, युवा एंव पिछडिएका वर्गलाई प्रोत्साहन हुनेगरि लक्षित कार्यक्रम निर्माण गरी अनुदानको व्यवस्था गरिने छ ।

९. संस्थागत संरचना

सरकारी निजी तथा सहकारीको साझेदारी अवधारणा (Public Private Partnership) अनुसार हाल मौरीपालन तथा मौरीजन्य उत्पादन विकास कार्यक्रममा प्रत्यक्ष वा परोक्ष तवरले कृषक, सहकारी संघ संस्थाहरूलाई समेट्ने गरि मौरीपालन सेवा विस्तार तथा

मौरीजन्य उत्पादन विकास सम्बन्धी मौरी प्रवर्द्धन नीतिमा आवश्यकता अनुसार समय सापेक्ष परिमार्जन गर्न सकिने छ ।

१०. आर्थिक पक्ष

यो नीति र यस नीति वमोजिम मौरीपालनको क्षेत्रका कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकार वा विदेशी संघ संस्थाहरूको तर्फबाट प्राप्त हुने अनुदानमा सरकारी बजेट प्रणाली मार्फत बजेटको माध्यमबाट व्यवस्थापन गरिने छ । मौरीपालन तर्फ युवाहरूको आकर्षण वृद्धि भएकोले युवा लक्षित कार्यक्रमका लागि विशेष बजेटको व्यवस्था गरिने छ ।

११. कानुनी व्यवस्था

यस नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नको लागि आवश्यकता अनुसार एन, नियम तथा निर्देशिका, कार्यविधि वा मापदण्डहरू तर्जुमा गरिने छ ।

१२. अनुगमन र मूल्याङ्कन

यस नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नको लागि अनुगमन र मूल्याङ्कनमा संस्थागत संरचनामा उल्लेखित सरकारी कार्यालयहरू तथा अन्य सरोकारवाला संघ संस्थाको संलग्नतालाई सुनिश्चित गरि सहभागितात्मक एवं समन्वयात्मक पद्धतिलाई बढावा दिइने छ । अनुगमन र मूल्याङ्कनमा संयोजनकोभूमिका कृषि विकास मन्त्रालय वा यसले तोके वमोजिमको सरकारी निकायले गर्ने छ ।

१३. जोखिम

यस नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट महको उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि, परागसेचन कृषा प्रवर्द्धन भै बाली उत्पादनमा वृद्धि हुने तथा वातावरण संरक्षणमा सहयोग हुने हुनाले जोखिम हुने देखिदैन ।

१४. बाधा अड्काउ फुकाउने

यस नीतिको कार्यान्वयनको सिलसिलामा कुनै बाधा अड्काउ परेमा वा समस्या उत्पन्न भएमा कृषि विकास मन्त्रालयले त्यस्तो बाधा अड्काउ फुकाउन आवश्यक निर्णय गर्नेछ ।